

УДК: 94(477.75):327.019.51(470)"19"

О. Іванюк

Д. Осетянова

**КОНСТРУЮВАННЯ «РОСІЙСЬКОГО» КРИМУ: ІМПЕРСЬКІ
МОНУМЕНТИ ТА ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ**

Статтю присвячено місцям пам'яті які Російська імперія створювала – реалізуючи завдання трансформації колективної свідомості і формуючи міфологізоване сприйняття минулого як у власного населення, так і у підкорених народів на анексованих нею територіях. Основну увагу зосереджено на монументах і пам'ятних знаках, які мали транслювати і закріплювати ідеологеми, інспіровані російським царем. Облаштування місць пам'яті відбувалося за кількома напрямками: монументи і пам'ятні знаки на честь російських монархів і очільників імперських військ, які реалізовували завдання анексії і силового утримання Кримського півострова; пам'ятники, які глорифікували героїв загарбницьких війн і уславлювали непереможність російської зброї; місця пам'яті, які покликані були підтримувати тезу про поділ світу на «ми» і «вони» й дегуманізувати ісламське населення. Основну увагу царат приділив кільком містам Кримського півострова які мали символічне значення: Бахчисараю – який був колишньою столицею Кримського ханства, Сімферополю (Акмесджит) – який завойовники оголосили новою столицею, Севастополю – який позиціонувався як місто російської зброї і слави. Встановлено, що задля створення у свідомості як власного, так і підкорених народів своєрідного паралельного виміру, щодо викладу і трактування історичного минулого і закріплення російських імперських наративів, царем було встановлено пам'ятники Катерині II, В.М. Долгорукову-Кримському, О. Казарському, С. Хрульову, П. Нахімову, В. Корнілову, Е. Тотлебену, та ін. За допомогою художніх засобів і поширення відповідних містифікованих усних оповідей про їхні дії і подвиги, було створено далекі від реалій глорифіковані образи. Поряд з тим, на думку урядових кіл, пантеон мав виконати й виховні функції, покликані формувати у населення викривлені знання про минуле, впевненість у непохитності влади й певний емоційний стан що спонукав би не вагаючись віддавати життя за реалізацію нових імперських геополітичних проектів.

Ключові слова: *місця пам'яті, Російська імперія, пам'ятник, імперська політика, Кримський півострів, Севастополь, Бахчисарай.*

DOI 10.34079/2518-1521-2025-15-41-32-47

Упродовж XVIII ст. Російська імперія здійснила низку загарбницьких війн, результатом яких стала руйнація Кримського ханства і анексія Кримського півострова. З метою створення єдиного політичного й економічного простору і формування спільної ідентичності в імперських кордонах, російський уряд спрямував зусилля на викорінення національної самосвідомості та конструювання спільної історичної пам'яті, необхідної для підкорення поневолених народів.

Першочерговими завданнями російської імперської влади було обґрунтування його права на володіння захопленими землями та формування позитивного ставлення населення до дій імперії. Значні зусилля докладалися для закріплення в колективній свідомості наративів про визвольну місію російського етносу, відмінного від інших народів. Ця відмінність транслювалася через ідеологічний поділ на категорії «ми й

вони», «православні й бусурмани», «визволителі й поневолювачі». Імперія свідомо вдавалася до дегуманізації власних жертв, послідовно формуючи образ ворога.

Важливим інструментом закріплення сконструйованої державою історичної пам'яті стали відповідні місця пам'яті. Вони мали на меті уславлення монархів та їхніх родин, глорифікацію перемог імперської армії (навіть за їхньої відсутності), підтримку відчуття фундаментальності й непорушності держави та її кордонів.

Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті були розроблені такими іноземними вченими, як М. Альбвакс, Ф. Артог, А. Ассман, А. Бергсон, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, П. Нора, П. Рікер.

Термін «місце пам'яті» уведено до наукового обігу французьким дослідником П'єром Нора у 80-х рр. XX ст. Під терміном «місце пам'яті» він розумів місце або символічні об'єкти, з якими група людей пов'язує свої спогади, цінності, збереження відомостей про власне минуле (Nora, 2014). Однак, загалом, місце пам'яті – це не лише матеріальні пам'ятки, які зберігають знання про історичні події. Воно виконує функцію консолідації народу довкола окремих подій минулого. Основою концепції П. Нора стала теорія колективної пам'яті, розроблена ще у 20-х рр. XX ст. французьким філософом і соціологом Морісом Альбваксом.

Поряд з тим, німецька історикня, дослідниця культурної пам'яті Аляйда Ассман, звернула увагу на складні питання історичних наративів, суспільної пам'яті та їхню роль у формуванні національної ідентичності (Ассман, 2012). В Україні проблематика історичної пам'яті досліджується у наукових працях Ю. Шаповала (Шаповал, 2020), О. Долгополової (Довгополова, 2019), С. Набок (Набок, 2017) та ін.

Метою статті є ретроспективний аналіз створення російською імперською владою місць пам'яті в анексованому Криму та визначення їхньої ролі у поширенні й закріпленні імперських наративів у колективній свідомості.

Оскільки символом влади кримських ханів було місто Бахчисарай, тому, особливо важливим для Московії, було підкреслити зверхність над колишньою столицею Кримського ханства, продемонструвати що анексовані території тепер безроздільно належать імперії. Для створення спільного, не лише політичного, але й ментального простору, на думку царату, необхідно було знищити пам'ятки, які створювалися поневоленими народами Кримського півострова і нагадували про їх історичний шлях і замінити їх власними місцями пам'яті.

Сенси, які закладалися імперією мали посилюватися відповідними художніми засобами. Зокрема, важливим було розташування пам'ятника або пам'ятного знаку. Зазвичай, їх встановлювали на горах, пагорбах, підвищеннях, що забезпечувало домінування у просторі і підсилювало емоційний вплив на відвідувачів. Бажаним було, щоб місце співпадало з тим простором, де відбулися оспівані у бронзі, мармурі або інших матеріалах історичні події.

Важливість і значення «правильного» розташування монументів окреслив М. Бернов. Він писав: «Де пам'ятник – там сквер, де сквер – там люди сходяться і, споглядаючи пам'ятник все дечого навчаться... Менш за все ці пам'ятники потрібні тим, кому вони споруджуються» (Бернов, 1896, с. 81-82).

Важливими були масштаб і монументальність, тобто розмір і візуальні форми передачі відповідних ідей та емоцій, що закладалися імперією. Підсилювали емоційний вплив також символізм і алегорія. Зазначеними засобами необхідно було підкреслити велич і могутність Російської імперії, непереможність її армії, непохитність влади у володінні захопленими територіями та управлінні підкореними народами.

Однак, таким чином не завжди вдавалося втілити ідеологічний задум. Зокрема, М. Бернов, описуючи пам'ятник віце-адміралу В. Корнілову у Севастополі, зазначав: «Якщо

ідея пам'ятника і вдала, то втілення залишає бажати кращого. Поза Корнілова прямо антихудожня. Загалом мало бажати ставити пам'ятники, треба уміти їх ставити. А то відлити із бронзи фігуру не важко – потрібно, щоб ця фігура була, одночасно, і зображенням того, чию пам'ять бажають увічнити, і художнім витвором» (Бернов, 1896, с. 136-137).

Одним із найважливіших аспектів імперської політики пам'яті було утвердження наративу про незаперечне і довічне володіння загарбаними територіями. Оскільки анексія Кримського півострова відбулася за Катерини II, то у першу чергу поставали місця пам'яті пов'язані із імператрицею. Важливим було й те що вона особисто відвідала столицю, зруйнованої нею держави. Своє перебування у колишній резиденції ханів у Бахчисараї Катерина II ознаменувала власними автографами на стінах палацу, що з нашої точки зору, було своєрідним оголошенням про володіння новими територіями (Із воспоминаний о Крымском полуострове, 1855, с. 75).

Згодом, біля входу до ханського палацу, з'явився і пам'ятник на честь імператриці. Описуючи його, Чарльз Кох зазначає: «Біля входом стоїть квадратний пам'ятник помірної висоти, який повідомляє мандрівникові, що велика Катерина відвідала це місце 14 травня старого стилю (26 нового року) 1787 року» (Koch, 1855, р. 72). Поряд з тим, поблизу Бахчисараю, також було споруджено тріумфальну арку з написом: «травень 1787» (Дюбуа де Монпере, 2009, с. 272). Про перебування Катерини II у Криму мали нагадувати й так звані «катерининські милі», дорожні знаки, які позначали шлях пересування цариці.

Монументом імператриці відсвяткували й століття анексії Кримського півострову. Пам'ятник ініціаторці руйнації Кримського ханства, було урочисто відкрито у Сімферополі у 1883 р. Його розробили за ескізами М. Лаврецького¹. Роботами із спорудження керував архітектор А. Вольф.

У чотирьох кутах встановлено масивні п'яти-ліхтарні канделябри, увінчані короною. На лицевому боці пам'ятника напис: «Катерині у царювання Імператора Олександра III», а нижче під фігурами сподвижників імператриці «Найсвітліший князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський, князь Василій Михайлович Долгоруков-Кримський». З боків під бюстами праворуч; «Суворов», ліворуч: «Булгаков». На задньому боці пам'ятника бронзовий барельєф, який зображає татарських мурз і беїв, які схилилися перед Катериною, позаду якої видно фігуру Потьомкіна. Нижче цього барельєфу напис: «Таврійське дворянство за сприяння усієї Росії, у пам'ять століття приєднання Криму 1783-1883 рр.»². Напис цей оточує барельєфний герб Таврійської губернії.

Тогочасний часопис «Исторический вестник» докладно висвітлював перебіг святкових заходів. Опис цих подій дає змогу зрозуміти функціональне призначення місць пам'яті, зміст імперської політики та її вплив на корінні народи Кримського півострова. Зокрема, видання повідомляло, що напередодні довгоочікуваної події, увечері 17 листопада, місто було сповіщене дзвоном із соборів, а в храмах відбулися святкові всеношні³. Місто було ілюміноване.

¹ *Лаврецький Микола Акимович (1837-1907)* – російський скульптор, академік Імператорської Академії мистецтв. Вчився у М. Піменова.

² Напис у комплексі з барельєфом, підкреслює справжнє місце кримських татар серед народів імперії і стверджує їх правовий статус.

³ Православна церква була надійним і перевіреним інструментом транслявання міфологем й ідеологем, тому активно залучалася до трансляції сенсів, пов'язаних із місцями пам'яті і формування відповідного емоційного стану підданих. Як зазначалося одним з авторів «Церковних ведомостей» відкриття пам'ятника мало релігійно-народне значення.

У день святкування, о 10-й ранку, представники міщанської та ремісничої управи вирушили до кафедрального собору. Зранку все місто було охоплене святковою атмосферою, вулицями ходили натовпи людей у святковому вбранні. Війська були вишикувані вздовж маршруту хресної ходи, а на соборній площі стояли гімназисти з оркестром.

Далі часопис описує момент відкриття пам'ятника: з-під полотна постала велична постать імператриці у довгому вбранні, зі скіпетром у руці, обличчям звернена на південь. Поруч із нею були зображені її сподвижники у справі анексії Кримського ханства – Потьомкін⁴ і Долгоруков-Кримський⁵, а також бюсти Суворова⁶ та Булгакова. Пам'ятник складався з п'єдесталу з червоного і сірого граніту та бронзових елементів, а його вартість становила 92 тисячі рублів, зібраних за підпискою по всій Росії⁷.

На пам'ятнику були розміщені написи, зокрема «Катерині у царювання Імператора Олександра III» та імена сподвижників імператриці. На задньому боці пам'ятника було зображено барельєф, на якому татарські мурзи та беї схилялися перед Катериною, а також напис «Таврійське дворянство за сприяння усієї Росії, у пам'ять століття приєднання Криму 1783-1883 рр.»⁸. Цей напис оточував герб Таврійської губернії.

Коли впали пелени з пам'ятника, відбувся трикратний салют із рушниць і гармат. У військовому параді брали участь ополченці. Із здивуванням дивилися на це військо, одягнуте у партикулярний одяг, однак з хрестами на шапках (у магометан і євреїв, замість хреста, чотирикутник з написом «За Царя і вітчизну»)⁹. Оркестр заграє «Боже, Царя бережи» і увесь стрій учнів заспівав народний гімн... У соборній мечеті, за упокій величної цариці молилися кримські мурзи, беї і прості татари» (Открытие памятника императрице Екатерине II, 1890, с. 346-347).

Важливість наведеного опису полягає в тому, що він демонструє не лише реалізацію конкретних завдань, але й ефективність імперської політики пам'яті. Наслідком цієї політики стало те, що через століття після анексії Кримського півострова кримські татари вшановували представників імперської влади та брали участь у заходах, присвячених втраті власної державності.

Аналогічно, фонтанами, табличками, арками, пірамідами тощо позначалися місця, пов'язані з перебуванням у Криму інших російських монархів. Серед них особливо відзначався Олександр I. Наприклад, у глибині двору Ханського палацу у Бахчисараї, біля стіни на його честь було споруджено фонтан у мавританському стилі. (Дюбуа де Монпере, 2009, с. 275). Крім того, на найвищій точці на висоті 2800 футів над морем, дорогою з Алушти до Сімферополя, де «відкривається чудовий вид на узбережжя внизу та на блакитний простір Евксину за його межами» було встановлено обеліск, який вказував те місце де під час свого візиту до Криму у 1824 р. Олександр I, насолоджувався панорамою» (Milner, 1855, р. 36).

⁴ Один з авторів анексії Кримського півострова, згодом імперська пропаганда наполягатиме, що завдяки Г. Потьомкіну, приєднання Криму відбулося без кровопролиття.

⁵ Кримський руйнівник і різник, про нього дещо нижче у тексті.

⁶ Організатор, ідейний натхненник, і виконавець переселення греків з Кримського півострова, на Південь України. Значна частина з них померли під час переїзду. Ті хто таки дістався місця призначення заснували місто Маріуполь.

⁷ Підписка це спосіб єднання і консолідації навколо імператорської родини, або створених державою міфологем.

⁸ Напис у комплексі з барельєфом, підкреслює справжнє місце кримських татар серед народів імперії і стверджує їх правовий статус.

⁹ Тут простежується не лише ідеологічний але й візуальний поділ на своїх і чужих, на православних і бусурман, іногородців.

Практичне значення таких місць і силу їхнього емоційного впливу яскраво продемонстрував український історик, археолог і письменник М. Сементовський. Він згадував: «Мало залишалося мені часу, відведеного для переїзду до Алушти, однак я не міг не піднятися на вершину скелі, яка як живий літопис, нагадала мені життя Благословенного і долю його суперника Наполеона. Я дивився на велетенські скелясті гори, порівнював ці вікові твердині із долею людини і у голові моїй роїлися тисячі думок... Зійшовши з гори у долину, я сів до коляски і поїхав швидше ніж раніше. Пам'ятна гора все ще поставала переді мною і думки про славне минуле, не полишали мене; уява, то літала на дикий острів Єлени, то переносилася до столиці Франції і я, здавалось стояв у церкві будинку інвалідів, перед могилою бранця Імператора; то знову думка переносила мене до нашої північної столиці і у собор Петра і Павла і Павла, я молився перед гробом Благословенного» (Сементовський, 1847, с. 30-31). Роздуми та асоціації, що виникали в українського науковця, свідчать про закріплення в суспільній свідомості уявлень про велич імперії, непереможність і геній її правителів.

Імперія використовувала будь-які приводи для того, щоб не лише возвеличувати монархів, але й вшановувати тих, хто сприяв розширенню її території. Водночас вона наполегливо переконувала підкорені народи в тому, що саме вона принесла їм «мир і звільнення».

Яким чином це виглядало, під час анексії Кримського півострова, доволі яскраво, окреслив французький політичний діяч і мандрівник Шарль Жільбер Ромм. Він зазначав: «Міста, щойно прикрашені і заселені, отримують ім'я свого засновника, а згодом це ім'я переходить до руйнівника, який чваниться цим новим прізвиськом, яке свідчить лише про його велику здібність завжди нести смерть і жах, у наслідок прославлених битв призводити до знищення промисловості і землеробства і нищити щастя багатьох тисяч родин, які стають жертвою марнославця. Саме так у 1771 р. князь Долгорукий розграбував Перекоп, і кривавий успіх цей приніс йому титул «Кримського» (Ромм, 1941, с. 79).

«Успіх» в упокоренні Криму приніс князю Долгорукому не лише «титул». У Сімферополі, біля огорожі Олександрійського собору, на захоплених ним татарських землях, його онуком – князем Василем Васильовичем Долгоруким, було споруджено монумент завойовнику. (Із воспоминаний о Крымском полуострове. 1855, с. 73). Урочисте відкриття відбулося 29 листопада 1842 р. Пам'ятник прикрашали «барельєфи у стилі середніх віків, які зображали військові подвиги князя Долгорукого-Кримського в краї, який він надбав для батьківщини своєю зброєю» (Долгоруков, 1855, с. 135).

Встановлення пам'ятника, виглядало свідомим знущанням над поневоленим народом, особливо коли мова йшла про «подвиги». Їх досить яскраво окреслив і О. Кониський. Він зазначав: «р. 1771-ого напав на Крим Долгорукий, взяв і зруйнував Перекіп і інші міста й села. Руїна була якась не людська: в одному місці перебито трохи що не голоручних Татар 7000!» (Кониський, 1896, с. 55).

Описуючи монумент Ф. Федоров зазначав: «Найважливішою з усіх споруд був пірамідальний пам'ятник із Кримського каменю, зведений на площі у Сімферополі, на честь відомого російського полководця, князя В.М. Долгорукого-Кримського; нажалі лише, що досить вузьке місце, на якому він стоїть, це частково позбавляє його величі» (Федоров, 1855, с. 120).

Не меншою мірою уславлювали й інших очільників загарбницьких війн, зокрема: Г. Потьомкіна. О. Суворова, М. Кутузова. Зокрема, на місці, де у 1774 р., було поранено М. Кутузова-Смоленського було споруджено фонтан (Із воспоминаний о Крымском полуострове. 1855, с. 96). Його опис у «Русской старине» розмістив Микола Ширяєв. За його словами пам'ятник розташований на дорозі із Сімферополя до Алушти, поблизу

татарського села Шуми, за 10 верст від Алушти, у місцевості, звідки відкривається чудовий вид на Чатир-Даг. Фонтан зроблено із кримського порфіра щ такою самою водоймою. На фонтані напис: «Поблизу цього місця у бою проти турок Михайло Іларіонович Кутузов, що потім був фельдмаршалом і князем Смоленським – поранений в око» (Ширяев, 1893, с. 220).

Маркували кримські міста й пам'ятниками військовим діячам. Поряд з імператорами й урядовцями у містах Криму постав пантеон героїв імперських загарбницьких війн. Візуалізація і зміст полягав у тому, що російські військові і чиновники мали постати як національні герої, мученики або жертви. Поряд з тим, не важливим було дотримання історичної правди і виклад реальних індивідуальних історій. Однак, обов'язковим елементом мала стати дегуманізація ворогів, супротивників, або навіть окремих народів, які проживали на захоплених імперією землях.

Особливо важливим видавалося зробити це у єдиному, зведеному загарбниками у Криму місті, тобто у Севастополі. Символізм полягав у тому, що воно було театром військових дій у низці російських війн, а отже, важко уявлялася краща локація для заснування місць пам'яті. Місто мало стати уособленням мученичества, звитяги, героїзму, відданості, непереможності, сили російського духу тощо.

Значення, облаштування тут місць пам'яті досить влучно висловила російська вчителька і мандрівниця Анна Валуєва-Мунт: «...російське юнацтво, захоплюючись героїчним періодом давнини, вклоняючись її славним діячам, зобов'язане знати і цінувати імена власних рідних героїв: Корнілова, Нахімова, Тотлебена, Істоміна, і події того складного, але славного часу, який є ще свіжим у споминах його батьків» (Валуєва-Мунт, 1904, с. 16).

Одним з перших пам'ятників, що ушановували героїв війн, був монумент О. Казарському, прикрашений римською триремою. У його зовнішньому вигляді простежувалося не випадкове посилання на велич Римської імперії та непереможність її армії. Так, Ф. Федоров зазначав: «У місті поставлено пам'ятник Казарському, на мисі, біля входу у порт. У 1829 р., командир 18-ти гарматного бригау «Меркурій» Олександр Іванович Казарський особистою хоробрістю виборов собі місце серед російських героїв» (Федоров, 1855, с. 136).

Опис пам'ятника залишив і К. Жуков: «Продовжуючи прогулянку, ми увійшли до громадського саду, на високому пагорбі, де зберігся монумент Казарському, відомому хороброму моряку, встановлений за наказом імператора Миколи І. Пам'ятник має кам'яний п'єдестал, на якому у верху ваза у вигляді корабля. Кажуть, що тут була статуя і що її прибрали перед тим як покинути Севастополь» (Жуков, 1865, с. 25). Пояснення сутності монументу подавалося у виданні «Живописная Россия»: «стоїть на високому п'єдесталі чавунна трирема, «нащадкам у приклад», на честь геройського подвигу Казарського, який у 1828 році відбився з 18 гарматами від 184 гармат турецьких лінійних кораблів і відійшов до Севастополя у зв'язку із зустріччю з цілим ворожим флотом» (Живописная Россия, 1898, с. 225).

Під час огляду місця пам'яті, обов'язковим було й донесення до зацікавлених подорожніх і відвідувачів міста, відповідних наративів. Про подвиг капітана розповідали так: «У 1828 р., незабаром після сходження імператора Миколи на престол, розпочалася турецька війна... У цю кампанію особливо ушановувався Казарський, командир бригау «Меркурій». 14 травня 1829 р. на світанку біля Константинопольської протоки, бриг помітили з турецької ескадри і два турецьких кораблі (теж парусні), один 110, а інший 74-гарматний почали його переслідувати, і зрозуміло, маючи кращі якості, стрімко наздогнали «Меркурій», який фактично потрапив між двох вогнів. На швидко зібраній раді на кораблі штурман Прокоф'єв запропонував битися до останнього, а потім

зчепитися і підірватися. Казарський підтримав думку хороброго воїна. На видне місце було покладено пістолет, яким останній живий офіцер мав вистрелити у склад пороху. Так і вчинили: на пропозицію з турецького корабля здатися «Меркурій» відповів залпом. Постріли з бригу, були досить точними. Побоюючись, що «Меркурій», який вирішив чинити супротив, наважиться підірватися, що було небезпечно для турок, вони припинили пальбу і переслідування і «Меркурій» встиг піти» (Іванов, 1894, с. 4-5).

Більш буденно, «подвиг» О. Казарського виглядав, коли про нього говорили європейці, які відвідували Кримський півострів. Наприклад Чарльз Кох зазначав: «Під час останньої турецько-російської війни Казарський випадково потрапив між двома ворожими лініями бойових кораблів. Коли вони збиралися взяти його на абордаж, він недбало заявив, що у такому разі підірве свій корабель, а також кораблі ворога. Останні потім спробували потопити його судно, бриг «Меркурій», але виявилися настільки невмілими, що Казарський зміг втекти, і, хоча і не без пошкоджень, безпечно дістатися до своїх друзів» (Koch, 1855, р. 110). Ця історія дещо відрізнялася від сентенцій серед яких були й оповіді не лише про нерівний бій а й про знищення флоту супротивника.

Однак, на державному рівні докладалися зусилля для того, щоб саме ті інтерпретації подій, запропоновані імперською владою, і постулати про велич та непереможність російської зброї надалі широко поширювалися.

Так само, серед широкого загалу постійно поширювалося позитивне ставлення монархів до «героїв» війн, які вела імперія. Демонстрація прихильності мала посилювати вплив створених образів. Одне з тогочасних ідеологічних видань зазначало: «Імператор, у притаманній йому величі душі, наблизив Казарського до священної своєї особи, винагородив свою монаршою довірою, і нагородив його, як лише підданий може бути нагороджений. Але коли смерть вкрала молодого героя ..., пам'ять про нього є священним спадком, який він залишив російському флоту, спадок, який ми його сучасники і товариші, маємо оцінити і передати нащадкам» (Памятник русских добродетелей, 1845, с. 144).

Однак, монумент О. Казарському у Севастополі, був не єдиним місцем пам'яті, яке ушляховувало і стверджувало міць і непереможність російської зброї. Так, відразу після укладення Паризького трактату 1856 р. на усій території імперії було оголошено збір коштів на пам'ятник для братської могили. Необхідні фінанси було отримано досить швидко, і його спорудження розпочалося восени 1857 р. У 1859 р. пам'ятник було урочисто відкрито. Він мав вигляд усіченої чотиригранної піраміди, яку було встановлено на квадратний фундамент. Пам'ятник прикрашав масивний хрест, зроблений із темно-сірого граніту. Усередині розташовувалася церква святого Миколи. Як усередині, так і зовні було вмуровані чорні мармурові дошки, на яких зафіксовано назви військових підрозділів які захищали Севастополь. Поряд з тим, на зовні, фіксувалася кількість загиблих воїнів. Наприклад: «муромський піхотний полк втратив із 7 травня до 27 серпня 1855 р. – 2371 особу, катеринбурзький піхотний полк з 23 жовтня 1854 р. до 27 серпня 1855 р. – 4648 осіб і т.і.» (Братское кладбище, 1891, с. 605). У середині перелічувалися імена офіцерів – їх кількість становила 943 особи. Загалом меморіал було оточено невисокою кам'яною стіною» (Братское кладбище, 1891, с. 605).

У 1860 р. розпочалися підготовчі роботи до увічнення пам'яті полків і офіцерів які брали участь у обороні Севастополя. 1 грудня на ім'я військового міністра і царя, генерал-ад'ютант Е. Тотлебен подав відповідну доповідну записку у якій повідомлялося, що «Могили наших військ знаходяться не на місцях їх геройських подвигів і славної смерті, а на Північному боці, на загальних кладовищах, які хоча й оточені огорожами і утримуються у порядку, і біля них споруджується чудовий загальний пам'ятник, однак тут за наявної досить малої кількості окремих пам'ятників і із зникненням написів з

дерев'яних хрестів, які було встановлено під час поховання вбитих, неможливо відшукати могили не лише окремих підрозділів військ, але й могили офіцерів, і навіть вбитих генералів...» (Шильдер, 1886, с. 402).

У зв'язку з цим пропонувалося спорудити пам'ятники окремим полкам і встановити їх не місці поховання, а на видноті по колишній лінії укріплень (передбачались пам'ятники: Селенгінському, Волинському, Забалканському, Камчатському, Севському, Углицькому полкам) (Шильдер, 1886, с. 403). Пропозицію було підтримано, як військовим міністром, так і царем.

У 1867 р. було встановлено 15-ти метровий бронзовий монумент військовому губернатору Севастополя (з 1833 р.), адміралу М. Лазареву. На початку ХХ ст. місто вже мало пам'ятники: П. Нахімову, «Воїнам Волинського піхотного полку», В. Корнілову, Е. Тотлебену (Памяти Севастопольской обороны, 1902, с. 130). Одним з найбільш емоційних й ідеологічно спрямованих був пам'ятник В. Корнілову, споруджений за наказом Миколи I, на Малаховому кургані. Автором проекту став генерал-лейтенант А. Більдерлінг. Докладний опис пам'ятника залишила А. Валуєва-Мунт: «На сажньовому цоколі з кримського граніту здіймається бронзовий п'єдестал, який втілює ідею оборони Севастополя, коли із землі виростали укріплення і гармати старих кораблів були розставлені на гордих твердинях. На п'єдесталі цьому лежить Корнілов, вражений ядром, з рукою, яка показує у напрямку Севастополя, ніби то виголошуючи свій заповіт: «Захищайте Севастопіль». Виконуючи його волю чорноморський матрос, під градом ядр, зухвало підхоплює снаряд і поспішає зарядити його у жерло гармати. На лицьовому боці пам'ятника, яка пробита ядрами, напис: «Генерал-ад'ютант, віце-адмірал Корнілов, смертельно поранений на цьому місці 5 жовтня 1854 року». На лівому боці, як вже було повідомлено, фігура матроса, який заряджає гармату. На правому – контр-адміральський і віце-адміральський прапори і напис: «Наварин 1827 р.», «Синоп 1853 р.», а також перелічувалися назви кораблів, якими він командував. На задній частині було викарбовано «останню передсмертну молитву адмірала: «Благослови, Господи Росію, царя, спаси Севастопіль і флот!». Оскільки його спорудили на вершині Малахова кургану, то пам'ятник було видно як із моря, так і з гір. (Валуєва-Мунт, 1904, с. 175-176). Використані художні засоби підкреслювали як трагізм історичних подій, так і героїзм, стійкість, відданість цареві і самопожертву окремої особи, створювали у спостерігача необхідний емоційний фон, який сприяв поширенню і закріпленню відповідних наративів.

Задля того, щоб підкреслити важливість таких місць пам'яті, до їх створення долучалися члени імператорської родини (видаючи розпорядження, організовуючи спеціальні комітети, організовуючи збір коштів, тощо). Наприклад, збір коштів для спорудження пам'ятника, над місцем поховання генерал-лейтенанта С. Хрульова у Севастополі, оголошувався безпосередньо іменним імператорським указом (Об открытии подписки на сооружение памятника защитнику Севастополя Хрулеву, 1875, с. 48). У 1899 р. за розпорядженням царя було утворено Комітет із відновлення пам'ятників Севастопольської оборони. Його очолив онук Миколи I – великий князь Олександр Михайлович (Парский, 1901, с. 32-33). Його зусиллями, за твердженням Д. Парського, на початку ХХ ст. було встановлено 20 монументів і пам'ятні знаки на честь 50 російських артилерійських батарей.

Кожне відкриття створеного місця пам'яті, яке пов'язувалося із героям загарбницьких війн перетворювалося на урочисте свято, що у свою чергу, мало формувати відповідний емоційний фон глядачів і учасників заходів. Наприклад, у день відкриття пам'ятника П. Нахімову, ще зранку Севастополь мав святковий вигляд.: «Кругом тріпотіли прапори, балкони будинків були задрапіровані килимами і

кольоровими матеріями. На Катерининській площі біля підніжжя, пам'ятника красувався ошатний павільйон, у російському стилі, задрапірований прапорами з куполом, який прикрашав двоглавий орел. Колосальна трибуна навпроти пам'ятника уже зрання була наповнена народом, який мовчки, у повному порядку, чекав на святкову мить. На 9 г. ранку почали прибувати війська... Яскраво світило сонце, надсилаючи спекотні промені і освітлюючи чудову картину свята яке готувалося. У центрі описаних груп, на п'єдесталі, здіймалася статуя доблесного адмірала, накрита покривалом, яке мало впасти за знаком государя імператора» (Открытие памятника адмиралу П. С. Нахимову, 1898, с. 1854).

Пам'ятник П. Нахимову було створено за проектом і малюнком генерал-лейтенанта О. Більдерлінга і відлито із бронзи скульптором, академіком І. Шредером, п'єдестал виготовлено із кримського граніту. Адмірал зображався з відкинутим на потилицю кашкетом, як зазвичай носили матроси, у сюртуці з еполетами, з шаблею Османа-паші, яку Нахимов узяв після Синопської битви, з люлькою у руці. Біля підніжжя кормовий прапор – з бронзи, з корабля «Імператриця Марія». Так само на бронзовому аркуші викарбувані слова із наказу, який віддав П. Нахимов 2 листопада 1853 р. «Повідомляю панів командирів, що, ви, у випадку зустрічі з ворогом, який перевищує нас силою, я атакую його, будучи абсолютно переконаним, що кожен з нас зробить свою справу». Його також прикрашав барельєф присвячений Синопській битві, напис який повідомляв, що адмірала було смертельно поранено 28 червня, а помер він 30 червня 1855 р., і вірші графині Ростопчиної присвячені облозі Севастополя» (Открытие памятника П.С. Нахимову, 1899. с. 314).

Під час відкриття місця пам'яті єпископ Вольський Никон виголосив промову, в якій було окреслено основні засади державної політики пам'яті. Хоча промова формально була звернена до монарха, фактично її зміст призначався для широкого загалу – як для присутніх на заході, так і для тих, хто дізнається про подію з публікацій у засобах масової інформації та періодичних виданнях. Єпископ Никон у своїй промові заявив, що подібно до того, як Царство Христове поширилося завдяки крові святих мучеників, Російська держава, реалізуючи завдання церкви, зміцнювала свою славу не лише мирним шляхом, а й кров'ю героїв. Він підкреслив, що герої, які пролили кров за віру та батьківщину, є такою ж цінністю для держави, як святі мученики для церкви, і заслуговують на вшанування. Єпископ наголосив на їхній ролі у захисті церкви та вітчизни, а також на їхньому прикладі мужності для воїнів.

Звертаючись до монарха, Никон висловив переконання, що пам'ятник адміралу Нахимову сприятиме усвідомленню його величчя та заслуг перед вітчизною. Він також висловив сподівання, що приклад героя надихатиме воїнів на самовідданість і мужність. Єпископ підкреслив, що шанування героїв з боку церкви, монарха, армії та суспільства є потужним стимулом для виховання відданих патріотів (Открытие памятника П.С. Нахимову, 1898. с. 1855-1856).

Отже, використовуючи попередні приклади та церкву як інструмент пропаганди, імперія формувала нові покоління «гарматного м'яса», готових беззастережно віддавати життя задля реалізації геополітичних проєктів держави та проєктів, що звеличували імперську владу.

Перемоги над ворогами імперії, так само як і окремі подвиги, часто були вигаданими або перебільшеними. Іноді вони дійсно мали місце, проте нерідко були зумовлені недолугістю та некомпетентністю командування. При цьому замовчувалася інформація про втрати серед особового складу під час приєднання нових територій, які обчислювалися тисячами.

Увічнення пам'яті тих, кому встановлювалися монументи, обґрунтовувалося їхньою моральною стійкістю, хоробрістю, військовою майстерністю, помилками та прорахунками противника, і, головне, беззаперечним бажанням пожертвувати життям заради імперії.

Лише поодинокі автори наважувалися обережно вказувати на містифікацію історичних подій або замовчування їхніх наслідків. Наприклад, М. Бернов писав: «Так і, повторюю, ми усі мало знайомі з вітчизняною історією. Її навіть прямо, ніби ігнорують. Ось вам приклад: у нас, у 3-му військовому Олександрівському училищі, на молодшому курсі професор Ключевський читав історію. Нам детально розповідали подробиці французьких революцій; Людовіка XVI і обох Наполеонів ми знали досконально, однак про вітчизняну війну, або Кримську кампанію наші знання обмежувалися лише тим, що ми вчили у скорочених курсах історії кадетських корпусів. В результаті мені Крим не милий. Моє російське самолюбство страждає. Як би там не було, а усе ж таки нас тут побили... У Лондоні стоїть пам'ятник на честь переможців, у Парижі французи охрестили низку вулиць іменами пунктів, де вони нас перемогли: boulevard Sebastopol, Pont d'Alma, avenue Malakoff... (Бернов, 1896, с. 130).

Поряд з уславленням героїв війн, Російська імперія створювала у Криму місця пам'яті, які мали нагадувати про поділ на своїх і чужих і переконувати, що татари, незважаючи на їхню інкорпорацію в російське суспільство, залишаються іновірцями та чужинцями. У таких випадках важливим був не стільки вигляд місця, скільки зміст поширюваних серед широкого загалу наративів. Одне з таких місць описала російська поетеса, княжна Єлена Горчакова. Вона зазначала: «Ось на дорозі у темній лощині здіймається булий мармуровий пам'ятник, осяяний високим дерев'яним хрестом. На ньому в'ється дикий виноград, який спадає гірляндами до самої землі і ховає своїм широким листям напис, вирізьблений на мармурі... що тут було вбито у 1866 році Парфенія, ігумена Кизильташського монастиря, таракташськими татарами» (Горчакова, 1884, с. 150).

Тобто, вже сам напис підкреслював, що православний священник загинув від рук татар. Однак, важливим було не лише те, хто його вбив, але й у який спосіб ігумена позбавили життя. Єлена Горчакова зафіксувала й докладну оповідь про його смерть. Вона писала: «Два татарина, заможні і впливові жителі Таракташа, за щось на нього розсердилися і запряглися помститися. Вони підмовили ще двох своїх родичів і озброєні рушницями підстерегли його на тому самому місці, де тепер поставлено пам'ятник. Коли Парфеній порівнявся з ними, вони вистрелили у нього; поранений він упав з коня; тоді вбивці вискочили із засідки і закололи його кинджалами, так само і коня його, потім стягли їх у глибоку, глуху балку і спалили у ній на багатті» (Горчакова, 1884, с. 151). Тобто оповідь, акцентуючи увагу на надзвичайній цинічності вбивства, у поєднанні із місцем, мала формувати у слухача відповідний емоційний стан і викликати вороже ставлення до татар.

Подібні наративи, також, були пов'язані із будинком у Севастополі, де зупинялася Катерина II. Серед мандрівників і науковців, які відвідували місто, поширювалася оповідь, яку й зафіксував Ч. Кох. Почуте він виклав так: «У кінці вулиці Катерини стоїть невелике житло, в якому жила Катерина II, під час її короткого перебування тут. Деякі татари змовилися вбити імператрицю, але, на щастя, їхній задум був зраджений, і вона поспішно втекла від небезпеки, яка їй загрожувала» (Koch, 1855, р. 110). І знову у оповіді закріплювалася теза, про те що татари народ ворожий до імперії, її очільників, вірних підданих царської родини, і усіх православних.

Про важливість місць пам'яті для імперії як інструменту закріплення відповідних наративів свідчать зусилля путінської Росії з їх відновлення в Україні вже за доби

незалежності. Зокрема, лише в Севастополі, який, безперечно, має для Росії символічне значення, упродовж 1990-х – 2000-х рр. здійснювалися неодноразові спроби встановити монументи, що існували тут у XIX – на початку XX ст. Ще у 1996 р. було ініційовано дискусію про відновлення пам'ятника М. Лазареву. Згодом, двічі – у 2008 та 2015 рр. (після анексії Росією Кримського півострова) міська рада ухвалювала рішення про його спорудження. Крім того, 15 червня 2008 р., до 225-річчя заснування Севастополя, місто отримало пам'ятник Катерині II. У 2014 р. з'явився пам'ятник адміралу Д. Синявіну. Так само, ще у 2007 р. відбулася спроба відновити в Сімферополі пам'ятник Катерині II. Однак тоді цим спробам активно протидіяли Меджліс кримськотатарського народу й Конгрес українських націоналістів. Пам'ятник все ж таки було встановлено у 2016 р.

Отже, облаштування Російською імперією місць пам'яті на території Кримського півострова відбувалося за кількома напрямками, що свідчить про системний підхід до формування імперської ідентичності в регіоні. По-перше, це були монументи та пам'ятні знаки на честь російських монархів і очільників імперських військ, які здійснювали анексію Кримського півострова та підкорення місцевого населення. Це підкреслювало легітимність імперської влади та її право на володіння територією. По-друге, пам'ятники, що ушляхулювали героїв загарбницьких війн і звеличували непереможність російської зброї. Такі монументи мали надихати на військову службу та підтримувати імперські амбіції. По-третє, місця пам'яті, покликані підтримувати тезу про поділ світу на «ми» і «вони» й дегуманізувати ісламське населення. Це створювало атмосферу ворожості до корінного населення та виправдовувало репресивні заходи.

Основну увагу імперська влада приділила кільком містам Кримського півострова, що мали ключове символічне значення: Бахчисараю – колишній столиці Кримського ханства, Сімферополю (Акмесджит) – який завойовники оголосили новою столицею, Севастополю – що позиціонувався як місто російської зброї та слави.

З метою створення у свідомості як власного, так і підкорених народів своєрідного паралельного виміру історичного минулого та закріплення російських імперських наративів, імперською владою було встановлено пам'ятники Катерині II, В.М. Долгорукову-Кримському, О. Казарському, С. Хрульову, П. Нахімову, В. Корнілову, Е. Тотлебену та ін.

За допомогою художніх засобів і поширення відповідних містифікованих усних розповідей про їхні дії та подвиги було створено далекі від реальності ушляхулені образи. Це сприяло формуванню лояльності до імперії та її правителів.

Водночас, на думку урядових кіл, цей пантеон мав виконати відповідні виховні функції, формуючи у населення викривлені знання про минуле, впевненість у непохитності влади й емоційний стан, що спонукав би без вагань віддавати життя за реалізацію нових імперських геополітичних проєктів. Таким чином, місця пам'яті стали важливим інструментом імперської політики, спрямованим на маніпулювання історичною свідомістю та мобілізацію населення для досягнення політичних цілей.

Бібліографічний список

- Ассман, А., 2012. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті.* / Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, наук. ред. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр.
- Бернов, М.А. 1896. *Из Одессы пешком по Крыму.* Санкт-Петербург: Типография Глазунова.
- Братское кладбище. 1891. *Энциклопедический словарь, под редакцией проф. И.Е. Андреевского.* Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, Т. IV^a. «Бос-Бунчук». С. 604-605.

- Валуева-Мунт А.П. 1904. Севастополь и его славное прошлое. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девріена, типография Санкт-Петербургского акционерного общества «Слово».
- Горчакова, Е., 1884. *Воспоминания о Крыме*. Ч. II. Москва: Типография Общества Распространения Полезных Книг.
- Довгополова, О., 2019. Місця пам'яті й наші пошуки себе. *Verbum*. Доступно: Місця пам'яті й наші пошуки себе – Verbum [дата звернення 20.02.2025].
- Долгоруков (Василій Васильевич). 1855. *Справочный энциклопедический словарь издающийся под редакцией А. Старчевского*, Т. 4. «Д, Е, Жи З». Санкт-Петербург: Типография военно-учебных заведений. С. 134-135.
- Дюбуа де Монпере, Ф., 2009. *Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым*. В 6 т. – Париж, 1843. – Т. 5, 6 / Пер. с фр., предисл. и примеч. Т.М. Фадеевой. Симферополь: Бизнес-Информ.
- Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*. 1898. Под общей редакцией П.П. Семенова. Т. 5. Малороссия и Новороссия Ч. 2. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. Санкт-Петербург, Москва.
- Жуков, К., 1865. *Заметки в пути на Южный берег Крыма*. Санкт-Петербург.
- Иванов, Е.Э., 1894. *История Севастополя. Севастополь и его окрестности*. Севастополь: Типография Спиро.
- Из воспоминаний о Крымском полуострове. 1855. *Москвитянин*. т. V.
- Кониський, О.Я., 1896. Листи з Криму. Подорожі. *Зоря*. Львів: Друкарня Товариства імені Т. Шевченка. Т. 17. С. 55-56; 236-239; 255-256; 277-279.
- Набок, С., 2017. Простір і пам'ять: на перехресті контекстів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5-6 (91-91). с. 244-253.
- Нора, П., 2014. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Пер. з фр. А. Рєпи. Київ: Кліо.
- «Об открытии подписки на сооружение памятника защитнику Севастополя Хрулеву». 1875. Именной указ № 49461 а. Апреля 14. *Полное собрание законов Российской империи Собрание второе*. Т. XLVII. Отделение второе 1872. От № 51059-31725. Санкт-Петербург: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии. с. 48.
- Открытие памятника императрице Екатерине II в Симферополе. 1890. *Исторический вестник*. Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина. Т. XLII. с. 346-347.
- Открытие памятника П.С. Нахимову. 1899. *Исторический вестник*. Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина. Т. LXXV. с. 314-348.
- Открытие памятника адмиралу П.С. Нахимову в Севастополе. 1898. *Церковные ведомости*. Год одиннадцатый, второе полугодие. Санкт-Петербург: Синодальная Типография. с. 1854-1856.
- Памяти Севастопольской обороны. Отчет о деятельности Высочайше утвержденного под председательством Великого Князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны. 1902. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь: Таврическая губернская типография. Но 32-33. с. 129-138.
- Памятник русских добродетелей, древних и новых времен*. 1845. Москва: Университетская типография. Ч.2.
- Парский, Д.П., 1901. *Памятники Севастопольской обороны*. Одесса: Типо-лит. Штаба Одесск. воен. окр.

- Ромм, Ж., 1941. *Путешествие в Крым в 1786 г.* Ленинград: Издание Ленинградского государственного университета.
- Сементовський, Н.М., 1847. *Путешественник: (Южный берег Крыма).* Санкт-Петербург: Тип. И. Фишона.
- Федоров, Ф.А., 1855. *Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историей, жителями, их нравами и образом жизни.* Санкт-Петербург.
- Шаповал, Ю.І., 2020. Політика пам'яті і євроінтеграційні прагнення України (2014-2019 рр.). *Проблеми всесвітньої історії.* № 2 (11). с. 7-24.
- Шильдер, Н., 1886. Докладная записка генерал-адъютанта Тотлебена о сооружении памятников полкам и командам по южной стороне Севастополя. Санкт-Петербург, 1-го декабря 1860 года. Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк. Т. II. Санкт-Петербург: Типография и Литография В.А. Тиханова. с. 402-403.
- Ширяев, Н.Л., 1893. О памятниках князю Кутузову-Смоленскому и его сподвижникам. *Русская старина.* Т. 78. апрель-июнь. с. 216-224.
- Koch, Ch., 1855. *The Crimea and Odessa: journal of tour, with an account of the climate and vegetation.* Translated by Joanna B. Horner. London: John Murray.
- Milner, T., 1855. *The Crimea: Its Ancient and Modern History: the Khans, the Sultans, and the Czars, with Notices of Its Scenery and Population.* London: Longman, Brown, Green, and Longmans.

References

- Aliaida, Assman, 2012. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiati.* [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory]. Per. z nim. K. Dmytrenko, L. Doronicheva ta O. Yudina, nauk. red. O. Yudina. Kyiv: Nika-Tsentr. (in Ukrainian).
- Bernov, M.A., 1896. *Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshexoda, [From Odessa on foot through the Crimea].* Saint Petersburg: Tipografiya Glazunova. (In Russian).
- Bratskoye kladbishche. [Fraternal cemetery]. 1891. *Entsiklopedicheskiy slovar, pod redaktsiyey prof. I.E. Andreyevskogo.* Saint Petersburg: Tipo-Litografiya I.A. Efrona, T. IVa. «Bos-Bunchuk». S. 604-605. (in Russian).
- Valuyeva-Munt A.P. 1904. *Sevastopol i ego slavnoye proshloye. [Sevastopol and its glorious past].* Saint Petersburg: Izdanie A.F. Devriena, tipografiya Sankt-Peterburgskogo aktsionernogo obshchestva «Slovo». (in Russian).
- Gorchakova, E., 1884. *Vospominaniya o Kryme. [Memories of Crimea].* Moscow: Tipografiya Obshchestva Rasprostraneniya Poleznykh Knig. Ch. II. (in Russian).
- Dovhopolova, O., 2019. Mistsia pamiati y nashi poshuky sebe. [Places of memory and our search for ourselves]. *Verbum.* 27 bereznia. Rezhym dostupu: Mistsia pamiati y nashi poshuky sebe – Verbum (data zvernennia 20.02.2025). (in Ukrainian).
- Dolgorukov (Vasiliy Vasil'yevich). 1855. *Spravochnyy entsiklopedicheskiy slovar' izdayushchiysya pod redaktsiyey A. Starchevskogo, T. 4. «D, E, Zhi 3».* Saint Petersburg. S. 134-135. (in Russian).
- Dyubua de Monpere, F., 2009. *Puteshestviye po Kavkazu, k cherkesam i abkhazam, v Gruziiyu, Armeniiyu i v Krym. [A journey through the Caucasus, to the Circassians and Abkhazians, to Georgia, Armenia and the Crimea].* V 6 t. – Parizh, 1843. – T. 5, 6 / Per. s fr., predisl. i primech. T.M. Fadeyevoy. Simferopol: Biznes-Inform. (in Russian).
- Zhivopisnaya Rossiya. Otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii. [Picturesque Russia. Our Fatherland in its land, historical, tribal, economic and everyday meaning].* 1898. Pod obshchey redaktsiyey

- P.P. Semenova. T. 5. Malorossiya i Novorossiya Ch. 2. Bessarabskaya, Khersonskaya, Ekaterinoslavskaya i Tavricheskaya gubernii. Saint Petersburg, Moscow. (in Russian).
- Zhukov, K., 1865. *Zametki v puti na Yuzhnyy bereg Kryma*. [Notes on the way to the Southern Coast of Crimea]. Saint Petersburg. (in Russian).
- Ivanov, E.E., 1894. *Istoriya Sevastopolya. Sevastopol i ego okrestnosti*. [History of Sevastopol. Sevastopol and its environs]. Sevastopol: Tipografiya Spiro. (in Russian).
- Iz vospominaniy o Krymskom poluostrrove. [From the memories of the Crimean peninsula]. 1855. *Moskvityanin*. T. V. (in Russian).
- Konyskyi O.Ia. *Lysty z Krymu. Podorozhi*. [Letters from Crimea. Travel]. Zoria. Lviv: Drukarnia Tovarystva imeni T. Shevchenka. 1896. T. 17. s. 55-56; 236-239; 255-256; 277-279 (in Ukrainian).
- Nabok, S., 2017. *Prostir i pamiat: na perekhresty kontekstiv*. [Space and Memory: At the Crossroads of Contexts]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 5-6 (91-91). s. 244-253. (in Ukrainian).
- «Ob otkrytii podpiski na sooruzheniye pamyatnika zashchitniku Sevastopolya Khrulevu». Imennoy ukaz № 49461 a. Aprelya 14. [«On the opening of a subscription for the construction of a monument to the defender of Sevastopol Khrulev». 1875. Nominal Decree No 49461 a. April 14.]. 1875. *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii Sobraniye vtoroye*. T. XLVII. Otdeleniye vtoroye 1872. Ot № 51059-31725. Saint Petersburg. s. 48. (in Russian).
- Otkrytiye pamyatnika imperatritse Ekaterine II v Simferopole. [Opening of the monument to Empress Catherine II in Simferopol]. 1890. *Istoricheskiy vestnik*. Saint Petersburg: Tipografiya A.S. Suvorina. T. XLII. s. 346-347. (in Russian).
- Otkrytiye pamyatnika P.S. Nakhimovu. [Opening of the monument to P.S. Nakhimov]. 1899. *Istoricheskiy vestnik*. Saint Petersburg: Tipografiya A.S. Suvorina. T. LXXV. s. 314-348. (in Russian).
- Otkrytiye pamyatnika admiralu P.S. Nakhimovu v Sevastopole. [Opening of the monument to Admiral P.S. Nakhimov in Sevastopol]. 1898. *Tserkovnyye vedomosti*. God odinnadtsatyy, vtoroye polugodiye. Saint Petersburg: Sinodalnaya Tipografiya. s. 1854. (in Russian).
- Pamyati Sevastopol'skoy oborony. Otchet o deyatel'nosti Vysochayshe utverzhdenno pod predsedatel'stvom Velikogo Knyazya Aleksandra Mikhaylovicha Komiteta po vosstanovleniyu pamyatnikov Sevastopol'skoy oborony. [In Memory of the Sevastopol Defense. Report on the activities of the Committee for the Restoration of Monuments of the Sevastopol Defense, approved by the Highest Authority under the chairmanship of Grand Duke Alexander Mikhailovich]. 1902. *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*. Simferopol: Tavricheskaya gubernskaya tipografiya. No 32-33. s. 129-138. (in Russian).
- Pamyatnik russkikh dobrodeteley, drevnikh i novykh vremen*. [A monument to Russian virtues, ancient and modern times]. 1845. Moscow: Universitetskaya tipografiya. Ch.2. (in Russian).
- Parskiy D.P. 1901. *Pamyatniki Sevastopol'skoy oborony*. [Monuments of the Sevastopol Defense]. Odessa: Tipo-lit. Shtaba Odessk. voyen. okr. (in Russian).
- Romm, Zh., 1941. *Puteshestviye v Krym v 1786 g.* [Journey to the Crimea in 1786]. Leningrad: Izdaniye Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta. (in Russian).
- Sementovskiy, N.M., 1847. *Puteshestvennik: (Yuzhnyy bereg Kryma)*. [Traveler: (Southern coast of Crimea)]. Saint Petersburg: Tip. I. Fishona, 1847. (in Russian).
- Fedorov, F.A., 1855. *Krym, s Sevastopolem, Balaklavoyu i drugimi ego gorodami, s opisaniyem rek, ozer, gor i dolin; s ego istoriyey, zhitelyami, ikh npravami i obrazom zhizni*. [Crimea,

- with Sevastopol, Balaklava and its other cities, with a description of rivers, lakes, mountains and valleys; with its history, inhabitants, their customs and way of life*]. Saint Petersburg. (in Russian).
- Shapoval, Yu.I., 2020. Polityka pamiaty i yevrointegratsiini prahnennia Ukrainy (2014-2019 rr.). [Memory Policy and European Integration Aspirations of Ukraine (2014-2019)]. *Problemy vsesvitnoi istorii*. № 2 (11). s. 7-24. (in Ukrainian).
- Shilder, N., 1886. Dokladnaya zapiska general-adyutanta Totlebena o sooruzhenii pamyatnikov polkam i komandam po yuzhnoy storone Sevastopolya. Sankt-Peterburg, 1-go dekabrya 1860 goda. [Memorandum of Adjutant General Totleben on the construction of monuments to regiments and commands on the southern side of Sevastopol. St. Petersburg, December 1, 1860]. *Graf Eduard Ivanovich Totleben. Ego zhizn' i deyatel'nost'*. Biograficheskiy ocherk. T.II. Saint Petersburg: Tipografiya i Litografiya V.A. Tikhanova. s. 402-403. (in Russian).
- Shiryayev, N.L., 1893. O pamyatnikakh knyazyu Kutuzovu-Smolenskomu i ego spodvizhnikam. [On the monuments to Prince Kutuzov-Smolensky and his associates]. *Russkaya starina*. T. 78. aprel-iyun. s. 216-224. (in Russian).
- Koch, Ch., 1855. *The Crimea and Odessa: journal of tour, with an account of the climate and vegetation*. Translated by Joanna B. Horner. London: John Murray.
- Nora, P., 1989. Between memory and history. Special Issue: Memory and Counter-Memory. – University of California Press.
- Milner, T., 1855. *The Crimea: Its Ancient and Modern History: the Khans, the Sultans, and the Czars, with Notices of Its Scenery and Population*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2025 р.

O. Ivaniuk

D. Osetianova

CONSTRUCTION OF THE "RUSSIAN" CRIMEA: IMPERIAL MONUMENTS AND MEMORIAL SIGNS OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

The article is devoted to the places of memory that the Russian Empire created, realizing the task of transforming the collective consciousness and forming a mythologized perception of the past among the conquered peoples in the territories annexed by it. The main attention is focused on places of memory, which were supposed to broadcast and consolidate ideologemes inspired by the Russian tsar. The arrangement of places of remembrance took place in several directions: monuments and memorials in honor of Russian monarchs and leaders of the imperial troops who implemented the tasks of annexation and maintenance of the Crimean Peninsula; monuments that glorified the heroes of wars of aggression and glorified the invincibility of Russian weapons; places of remembrance that were designed to support the thesis of dividing the world into «us» and «them» and dehumanizing the Islamic population. The tsarist paid the main attention to several cities of the Crimean peninsula: Bakhchysarai – which was the former capital of the Crimean Khanate, Simferopol – which the conquerors declared the new capital, Sevastopol – which was positioned as a city of Russian weapons and glory. It has been established that in order to create in the minds of both its own and the conquered peoples a kind of parallel dimension in terms of the presentation and interpretation of the historical past and the consolidation of Russian imperial narratives, the tsar erected monuments to Catherine II, V.M. Dolgorukov-Krymsky, O. Kazarsky, S. Khrulyov,

P. Nakhimov, V. Kornilov, E. Totleben, and others. With the help of artistic means and the creation of appropriate mystified stories about their actions and feats, glorified images far from reality were created. At the same time, according to government circles, the created pantheon had educational functions designed to form in the population a distorted knowledge of the past, confidence in the steadfastness of the government and a certain emotional state that would encourage them to give their lives for the implementation of new imperial geopolitical projects without further ado.

Keywords: *places of memory, Russian Empire, monument, imperial policy, Crimean Peninsula, Sevastopol, Bakhchysarai.*